

Антропологическите изследвания в България в контекста на мултикултурализма

Пламен Бочков,
Нов български университет

В тази статия разглеждам три аспекта на развитието на етнологите и антропологическите изследвания в България след 1990 г. – биографичен, институционален и методологически. Накратко ще спомена и по-значимите проекти в тези две научни области, които познавам отблизо или съм имал възможността да наблюдавам реализацията им през последните петнадесет години.

1. Етнология преди етнологията

Перифразирам заглавието на статия на мой колега за антропологията в Европа и Америка от XIX век, която, струва ми се, доста точно отговаря и на ситуацията в България с развитието на етнологията, а по-късно и на антропологията след 1990 г. Става дума за това, че, без да са дефинирани като изследвания именно по етнология или антропология, редица проекти през 70-те и 80-те години по етнография и фолклористика по метод, изследователски контекст (ползвана литература и участници в екипите), резултати и представяне се доближават до класическите изследвания на етнологията и антропологията на XX век. Тезата ми е, че в този период именно фолклористиката (по-малко етнографията) у нас подготвя почвата за разгръщането на изследвания и публикации по етнология от 90-те години.

Така например още в студията “Фолклорът като художествена култура”, публикувана в Известия на Народния етнографски институт с музей през 1968 г., Т. Ив. Живков критично разглежда състоянието на нашата фолклористика и то в международен план. Методологически това е и първата заявка за преосмисляне на теоретичната база на българската фолклористика, доминирана в този период от филологическия възглед за фолклора. Пак тук Т.Ив.Живков формулира основните положения на своя възглед за фолклора като художествена култура:

- фолклорът е култура на неотчуждения труд;
- естествената му връзка с труда е принципна отлика от специализираното художествено производство;
- той съществува най-активно в общества, където традициите господстват над човешката личност;
- фолклорът е и приложна художествена дейност;
- обредността е основен механизъм на функциониране на фолклора като художествена култура;
- фолклорът е самостоен тип култура и съществува в такива човешки обединения (общности), които възпроизвеждат социологическата структура на обществото сравнително пълно (Живков 1982:23-34).

Постепенно концепцията на Т.Ив.Живков се разгръща в редица негови публикации, в сборници с научни материали (например “Обредност и обредно изкуство” от 1981), дисертации и монографии (хубав пример е книгата на Светлана Захариева “Свирачът във фолклорната култура” от 1987). Създава се теоретичен модел, който продуцира конкретни изследователски проекти в разнообразни посоки и с неравна стойност, но при всички случаи споделящи общ, модерен, гъвкав и съответстващ на реалното съществуване на фолклора подход.

За кратко време тази теза се подкрепя и доразвива в поредица публикации от автори от Института за фолклор при БАН, от учени от бившето Научно обединение по изкуствознание при БАН, университетски професори филолози като Б.Богданов,

Ив.Добрев, музковеди като Св.Захариева, траколози като Ал.Фол, етнографи като Г.Михайлова и др.

Ще посоча три опорни точки, за да аргументирам твърдението си, че с тази парадигма българската фолклористика вече през 80-те години на ХХ-ти век реално осъществява благородна инвазия в полето на етнологията:

Първо - теоретичната основа: внасянето на определен акцент върху общностите, носещи (като знание, като памет, като културна компетентност) и изпълняващи фолклор; ситуирането на фолклора в система от култури, изграждащи културата на една етническа общност и оттук разграничението фолклорна култура – специализирана култура; извеждането на социологическите и лингвистичните аспекти на фолклорната култура като приоритет; дефинирането на регионалната специфика на тази култура на три равнища – локално, регионално и етническо и още много други концепти, развити преди всичко в статиите и студиите на Т.Ив.Живков (Живков 1977; Живков 1982; Живков 1987; Живков 1994).

Второ – промяна на изследваните обекти: от проучване на фолклора на българите и селото като приоритет се отива към все по-системно и цялостно изследване на културата на различните етнически и религиозни общности в България; към изследване на малките (субкултурните) общности в рамките на етническата група; към изследване на градската култура и т.н. Достатъчно е да спомена дисертационния труд на Георг Краев (Краев 1986) върху маскарадната обредност, вече цитираният труд на Св. Захариева, отделни броеве на сп. “Български фолклор”, тематиката на симпозиумите по фолклор от края на 80-те години на ХХ век и т.н.

Трето - международното признание: отново ще припомня успешното стартиране и развитието на симпозиумите по български фолклор (с международно участие от 1985 г., особено показателен е последният – Х симпозиум, проведен в София през есента на 2004 г.), както и секциите по фолклор на двата конгреса по българистика в София (1986 г. и 1988 г.); публикациите на авторитетни фолклористи като Михай Хопал, Вилмош Фойт, в списание “Български фолклор”; позоваването на българската фолклористика на международни научни срещи като водеща в Източна Европа; поканите към отделни изследователи за работа в престижни институции по етнология и антропология в Европа и Северна Америка.

Точно в този период (70-те и 80-те години на ХХ век) и в чужбина очертаващите се тенденции пред фолклористиката са в сходни посоки: внимание към контекста, внимание към функцията на текста, внимание към изпълнението, навлизане в естествената среда на фолклорния текст, внимание към съвременността, внимание към носителя. В методологически аспект смяната на парадигмите се залага, за европейската фолклористика, чрез две събития: книгата на Х.Баузингер от 1961 г. – “Folklore in Technische Welt” и проведения през 1971 г. симпозиум за фолклорните жанрове, който инициира сборника Folklore Genres (Folklore, 1971). Малко по-късно се появява и сборникът Folklore: Performance and Communication (Folklore, 1975), където вече новата парадигма е утвърдена в публикациите на редица авторитетни фолклористи. Фолклорният текст (“жанрът” в терминологията на “филологическата” фолклористика) тук се разбира като “многомерен символ на комуникация”, като “набор от системно свързани понятийни категории в културата”. Почти по същото време във фолклористиката на САЩ протичат аналогични процеси, които намират израз в публикации от Т.84 на списание Journal of Amerikan Folklore от 1971 г. Това са статиите на А.Паредес и Р.Бауман (A.Paredes and R.Bauman,eds. Toward new Perspectives in Folklore); на Дан Бен-Амос (D.Ben–Amos. Toward a Definition of Folklore in Context) и Дел Хаймс (Dell Hymes. The Contribution of Folklore to Sociolinguistic Research), които легитимират т.нар. контекстуалистка теория във фолклористиката. Работите на

Кл.Леви-Строс по структурен анализ на мита и социалната уредба на примитивните общества също спомагат за преустройството на възгледа за фолклора от 70-те години. Към това трябва да добавим и семиотичните изследвания по фолклор на групата от Тартуския университет под ръководството на Ю.Лотман, разгърнати основно в поредицата “Трудове по знакови системи”.

Всички тези обстоятелства, постепенно, с натрупване в човешки ресурс и изследователски опит, подготвят развитието на българската етнология и антропология в годините след 1990.

2. Етнологиите на 90-те

В монографията си “Увод в етнологията” Т. Ив. Живков има глава, озаглавена “Я, колко много етнологии!” - в моя израз това са подходите към етнологичните изследвания, които се оформиха в началото на 90-те години. Най-общо те могат да бъдат сведени до два – исторически и филологически. Първият се развива в рамките на катедрата по етнология към СУ “Св.Климент Охридски”, а вторият – около преподаването по етнология в ПУ “Паисий Хилендарски”. В първия вариант историческото познание е онзи необходим контекст на познанието за културата на етносите и взаимодействията между тях, както във втория – познаването на езиковите, литературните, всекидневните и празничните модели на общуване и съжителство при общности от различен порядък. Първият подход е генетично свързан и методологически идентичен с усилията на етнографията от предишни периоди, вторият е по-гъвкав към разнообразието от общности вътре в големите групи – основаните на социолекти, на локално различие или на възрастово-полови разделения.

Приоритетна задача на съвременната етнология е изучаването на етничните и религиозните общности в България и региона на Югоизточна Европа. Като се започне от изследванията на фолклора на циганите (Е.Марушиакова, В.Попов, Т.Кметова и др.), през фолклора на българските турци (М.Василева, Л.Миков, Ст.Янева, Г.Лозанова, Пл.Бочков, Б.Алексиев, М.Елчинова) и се стигне до конкретни проучвания на по-малки общности като русите-некрасовци от Ек.Критска-Иванова и Ек.Анастасова, на власите от В.Васева, Ив.Тодорова-Пиргова и др., на каракачаните от Ж.Бонина-Пимпирева, на гагаузите, на българите мюсюлмани, на българите католици, евреите, арменците и т.н. Все още обаче тази задача не е довела до такова цялостно представяне на културата на тези общности, което е нужно за по-обхватни и задълбочени монографични публикации.

3. Биографичната перспектива

Съвсем естествено авторите, които и преди 1990 г. по съдържание на работите си бяха повече етнологи, отколкото фолклористи или етнографи, първи припознаха новата парадигма и се заявиха като етнологи и антрополози. Редица проекти, с външно финансиране, показват интереса на изследователите към проблематиката на класическата етнология – структурирането на общностите, вътрешнообщностните връзки, общностната идентичност, конфликти и съвместимости между общности в регионален и локален аспект и пр. Свободата да избираш полето на научна изява даде възможност на млади изследователи задълбочено и последователно да разгърнат методологията на етнологичните и антропологичните проучвания в България в няколко посоки – социални структури и институции (ромското всекидневие), модели на родство в традиционни и съвременни културни контексти, брачни модели при различни групи българско население, културни нагласи и политически действия и т.н. Формират се екипи по дългосрочни проекти, които с публикациите си постепенно дават заявка за сериозното присъствие на етнологията и антропологията в България.

Част от младите етнологи и антрополози в България имат и солидно образование по тези науки в западни университети или са специализирали в научни институти,

което биографично ги свързва с общността на европейските и американските етнологи и антрополози. Има вече опит и в България да се организират школи по етнология и антропология, където авторитетни изследователи да преподават както на млади български учени, така и на студенти от цял свят с интереси в тези области и с възможност да работят на реален терен.

4. Изгубени в институциите

В институционален аспект етнологията и антропологията се оказват с легитимност едва след въвеждането, след дълги теоретични спорове и личностни дразги, на новия класификатор на научните области и специалностите във висшите учебни заведения в България. Там първо си извоюва самостоятелно място етнологията, но в периметъра на историческите науки. Впоследствие към групата на социалните науки се включват антропологията, социологията и науките за културата.

Това позволи не само вписване на българската научна практика в европейски и североамерикански изследователски параметри, но и съизмеримост на цялостната академична среда с тази в развитите държави – от образованието (по етнология и антропология в университетите) до научните проекти.

За щастие след 1990 г. бързо се появяват и неправителствени научни дружества и организации. Такива са например Асоциацията по балканска антропология, Центърът за етнологични и фолклористични изследвания, Асоциацията по фолклористика, етнология и антропология “Онгъл” и др.

Показателно за развитието на етнологията и антропологията в България са научните издания. Първо, на съществуващите до това време академични списания – бързо след 1990 г. списанието “Български фолклор” на ИФ на БАН вписа в логото си “списание за фолклористика, етнология и антропология”, докато списание “Българска етнография” просто смени името си на “Българска етнология”. Това е обаче само формалната страна на промяната, по-важната е съдържателната. В това отношение доста преди 1990 г. списание “Български фолклор” предлагаше теми и дискусии по проблеми далеч надхвърлящи полето на “класическата” фолклористика и опиращи до това, което сега определяме като етнология. От новите издания най-последователни са авторите на поредицата “Антропологични изследвания” на департамент “Антропология” към Нов български университет (НБУ), от която вече са излезли 5 тома. Придоби авторитет и опит и международното издание *Ethnologia Balkanica*, осъществявано съвместно от Института за немска и сравнителна етнология към университета в Мюнхен и Асоциацията по балканска антропология в София. Студенти по етнология от ПУ “Паисий Хилендарски” и СУ “Св.Климент Охридски” публикуват поредицата *Ethnologia Academica*. В момента голям екип на Института за фолклор на БАН работи върху нов вариант на енциклопедичен Речник на етнологичните термини.

Университетите са пионери в институционалното утвърждаване на етнологията и антропологията. В това отношение БАН се оказва далеч по-консервативна институция. Първи са НБУ с основаването на департамент по антропология през 1992 г.; последва ги, и засега остава самотен, Софийския университет с магистърска програма по културна антропология към катедрата по културология. Що се отнася до етнологията проф. Живков създаде няколко програми по етнология за ПУ и ЮЗУ с различна съдба. И досега катедрата по етнология в ПУ се радва на добър прием на студенти, работи по редица международни проекти и се свързва с университетски мрежи в Европа. В ЮЗУ програмата се разпадна и плахо напомня за себе си като изгубена възможност. От лятото на 2004 функционира и нов специализиран съвет към ВАК – по социология, антропология и науки за културата, което позволява защити на докторски степени и хабилитации по антропология.

5. Методологически перспективи

Етноложките изследвания в България се развиват в четири основни направления:

- изследване на традиционната култура на различните общности в България и региона на Югоизточна Европа;
- изследване на съвременната култура на същите общности в съпоставка с традиционните им култури;
- сравнително изследване на културите на различни общности (етнически, религиозни, регионални и др.);
- изследване на културата на български общности в чужбина.

Разбира се, покрай тези по-крупни теми има и отделни изследвания на приоритетни за отделни екипи, отделни изследователи или институции проблеми. Съществуват и проекти с дългосрочни задачи, като поддържането на поредицата Сборник за народни умотворения и Регионални проучвания на българския фолклор, където се публикуват етноложки материали.

Основните дебати и приноси на българската етнология са в същите направления, които посочих. Българската етнология е вече разпознаваема например по отношение на изследването на етничните общности и на мигрантските общности на българите в чужбина. Няколко по-големи проекта в тази посока завършиха с впечатляващи монографични трудове.

Друга перспектива на българската етнология е създаването на експерти в областта, които постепенно да заемат позиции в местна администрация, в културни институти и научни звена, за да развиват и защитават публикации с международно признание. Предстои утвърждаване на авторитета на етнологията в България, институционализиране на признати научни форуми за дебат върху актуални проблеми на етнологията. Според мен, слабост е приложната страна на изследванията – не са тясно обвързани с реални проблеми на обществото.

Като че ли основните дебати и приноси на антропологията в България тепърва предстоят. Все още не се открояват проекти с международна значимост, макар че форуми като изданието “Антропологически изследвания” на НБУ редовно информират за провеждането на такива изследвания и техните резултати. Фокусът на антропологическите проекти в България е върху проблема за национализмите и идентичността на малките групи, намиращи се в конфликт с външната среда.

Има място и историческата антропология – поне два екипа у нас активно работят в това направление и трупат публикации, които не могат да бъдат заобиколени от всеки сериозен антрополог, работещ на Балканите.

Сблъсъкът на традиционното и модерното на Балканите е друга изследователска перспектива с потенциал, развиван от отделни автори, както и проблема за социалното конструиране на пола и по-специално на мястото на жената в българското общество.

Ще завърша с една метафора, заимствана от известната книга на Евънс-Причард за *нуер* от 1958 г., изказана по повод занаята на антрополога: “Антропологът, казва Евънс-Причард, е като пътешественик в пустинята, който е стигнал до някъде, но всичките му запаси са привършили. Пред него е едно необятно пространство, пълно с изключителни възможности за открития, но той знае, че трябва да се върне с единствената утеха, че други след него ще имат повече късмет и ще продължат започнатото”.

Литература

- Живков, Т.Ив. 1977 Народ и песен, БАН, С.
Живков, Т.Ив. 1982 Фолклор и съвременност, Наука и изкуство, С.
Живков, Т.Ив. 1987 Етнокултурно единство и фолклор, Наука и изкуство, С.
Живков, Т.Ив. 1994 Етническият синдром, Аля, С.

- Живков, Т.Ив. 2000 Увод в етнологията, ПУ “Паисий Хлендарски”, Пловдив
- Живков, Т.Ив., В.Живкова 2002 Локус и универсум, Троян
- Бочков, П. 2002 Увод във фолклорната култура, ПУ “Паисий Хлендарски”, Пловдив
- Бочков, П. 1998 Фолклористични аспекти на етнологичното познание – Български фолклор, БАН, кн.1-2
- Български фолклор, 2004, кн.1-2 Град и наследство, съст. Ирена Бокова, Валентина Ганева-Райчева
- Обреди и обреден фолклор 1981 БАН, С.
- Захариева, Св. 1987 Свирачът във фолклорната култура, Наука и изкуство, С.
- Български фолклор, 1992 Език – дискурс - култура
- Български фолклор, 1998 Идентичности
- Български фолклор, 1994 Антропология на фолклора
- Преходът в България през погледа на социалните науки, С., БАН, 1997
- АВС на етнологията, Т.1, С., 1992; Т.2, С., 1999
- В паяжината на смисъла. Текстовете по символна антропология, С., СУ “Св.Климент Охридски”, съст. Румен Даскалов, 1998
- Антропологически изследвания, Т. 1-5, С., НБУ, 2000-2004
- Ловци на умове. Лекции по антропология. С., НБУ, съст. О.Тодоров и П.Бочков, 2002
- Ловци на умове II. Лекции по антропология. С., НБУ, съст. О.Тодоров и П.Бочков, 2003
- Значими имена в антропологията. Лекции по антропология, Т.1, С., НБУ, съст. Цв.Лазова и М.Елчинова, 2004
- Етнология Академика (поредача)
- Ethnologia Balkanica (поредача)